

УДК 27-252-27"01"
27-1"01"

DOI: 10.5937/sabornost2115015D

Оригинални научни рад

Александар Ђаковац*

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет, Београд

Псеудоепиграф *Epistula Apostolorum* и његово место у развоју ране црквене теологије

Abstract: *Epistula Apostolorum*, псеудоепиграф настао средином другог века, пружа могућност увида у развојни пут хришћанске теологије. У овој студији ћемо покушати да покажемо како су хришћани првих векова покушали да искажу своју веру која им је предата откровењем, и да истовремено сачувају и божанску једност и мноштвеност, истовремено се супростављајући гностичким спекулацијама и докетским стремљењима. Тај процес није био лаган, нити лишен многих искушења застрањивања, што овај спис и потврђује. Управо теолошки недостаци и недоречености које уочавамо у овом спису, могу да помогну да боље разумемо достигнућа каснијих нараштаја.

Key words: *Epistula Apostolorum*, докетизам, тријадологија, христологија, пневматологија, Оваплоћење.

Историја текста

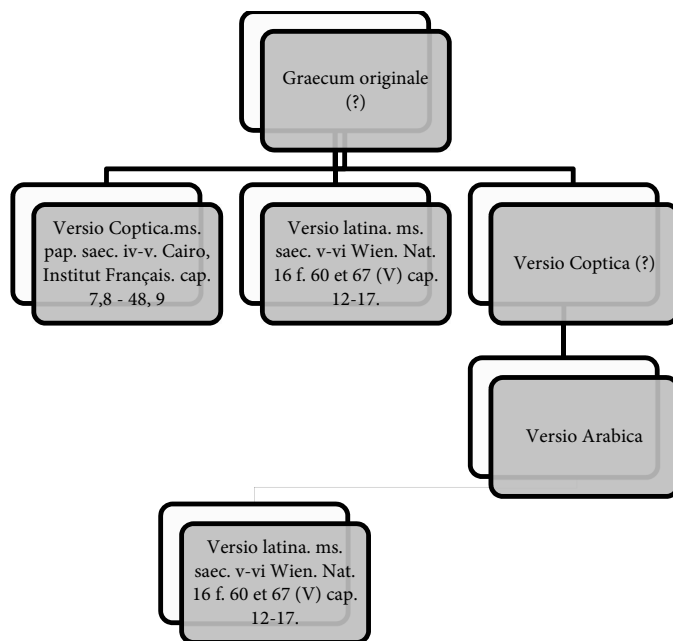
Текст *Посланица Αἰοσίολα* или *Epistula Apostolorum* није био доступан све до 1895, када је Карл Шмит у Каиру открио његове фрагменте на коптском. Недуго после тога, Ј. Бик (J. Bick) је идентификовао један лист латинског превода у рукопису *Cod. Palat. Vindobonensis* 16, који вероватно потиче из 5. или 6. века (Veken, 1963, стр. 7). У међувремену је откривен и етиопски превод, који је сачуван у шест рукописа,¹ и који је Луј Жире (Louis Guerrier) објавио 1913. За разлику од коптске, етиопска верзија садржи комплетан текст, али је коптска древнија и у њој је могуће идентификовати трагове превођења са грчког (Schmidt, 1919, стр. 4–6). Претпоставља се да је коптски превод, преко Арабије, дошао у Етиопију и да је послужио као

* adjakovac@bfspc.bg.ac.rs

¹ У ствари, у међувремену су се појавили и нови рукописи етиопског превода, али они још увек нису обрађени и објављени, тако да се све анализе до данас заснивају на рукописима које је Шмит објавио (Ernst, 2009, стр. 68–69).

основа за сачињавање етиопског превода. Могуће да је у овој трансмисији посредовао и арапски превод, али то није потврђено. Начелно се не може искључити могућност да је етиопски превод начињен и директно са грчког изворника, иако бројне варијације у рукописима не дозвољавају јасну реконструкцију изворника. Такође није искључено ни постојање неког другог коптског превода који је послужио етиопском, а који није сачуван. На основу Шмитовог издања Дуенсинг (Duensing) је објавио немачки превод 1925. године (Müller, 2003, стр. 249–251). Ту је дат паралелни текст превода са коптског и етиопског, тако да је могуће јасно пратити где се ови извори међусобно слажу а где разилазе. Етиопски превод је омогућио попуњавање празнина које постоје у коптском рукопису, тако да данас имамо реконструкцију читавог текста. По истом принципу је урађен и превод на енглески (Schneemelcher, 1990, стр. 250–278).

Ради јаснијег представљања могуће трансмисије текста дајемо шематски приказ према Векену (Veken, 1963, стр. 8):

Кратак опис садржаја

У овом псеудоепиграфу² је описано јављање Исуса Христа апостолима након Васкрсења и Његов разговор са њима. Апостоли су наводно забележили све што им је Христос поручио, и послали писмо на све четири

² Темом псеудоепиграфа, анализом разлога и објашњењима њиховог настанка, бавили су се многи. Овде скрећемо пажњу само на неке важније студије и зборнике на које нам је љубазно указао колега Предраг Драгутиновић: Balz, 1969, стр. 403–436; Meade, 1986; Frey, 2009.

стране света. У ток смислу, овај псеудоепиграф жанровски више спада у „откровење“ него у посланице.

Спис има јасно истакнут антигностички и антидокетски карактер. По имену су поменути Симон и Керинт,³ а снажно је истакнута вера у Христа као стварног Сина Божјег који је истински постао човек.

Керинт и Симон дођоше да иду светом. Али они су непријатељи нашег Господа Исуса Христа пошто изврђу речи и дело, које је Исус Христос. Држите се далеко од њих, јер је у њима смрт и велика мрља пропадљивости онима којима ће то бити на суд и пропаст и вечну казну (7).

Описана су различита Христова чуда, почев од Кане Галилејске, која за циљ имају да покажу стварност Његовог божанства. У четвртом одељку налазимо опис догађаја из Христовог детињства. Јосиф и Марија га одводе на подучавање. „И онај који га је учио рече му подучавајући га: ’Кажи Алфа’. Он му одговарајући рече, ’Прво ти мени кажи шта је Бета.’“ Овај догађај је описан и у апокрифном *Еванђељу њо Томи* (6.3).⁴ Изгледа да Св. Иринеј (*Проџив јереси*, 1.20.1) зна за ову причу али сматра да она долази из неприхватљивих хетеродоксних извора и одбацује је. С друге стране, Св. Епифаније Кипарски сматра да су приче о Христовом детињству биле популарне међу православнима, јер су описи чуда која је чинио као дете оповргавали тезе јеретика да се Логос тек приликом крштења на Јордану уселио у човека Исуса (*Papay*, 51.20.3; Hill, 1999, 25).

У спису је наглашено и страдање које је Христос претрпео као истинити човек, као и стварност Његовог васкрсења. Занимљиво је да је еванђеоска приповест о Томином маловерју испричана другачије него што налазимо у Јовановом Еванђељу (Јн 20, 24–28). У њој су, поред Томе, актери и апостоли Петар и Андреј.

Да бисте знали да сам то ја, Петре, стави прст свој у ране од клинова на мојим рукама. И ти, Томо, стави прст свој у рану од копља на ребрима мојим. А ти, Андреје, погледај у моје ноге и види да ли оне не додирују земљу, јер је записано код пророка, Нога духа или демона не стоји на земљи (11).

³ Миликоски прихвата антигностички карактер списка, али сматра да се не могу уочити експлицитне критике Керинтовог учења (Mullikoski, 2008, стр. 213).

⁴ Реч је о рукопису пронађеном у Наг Хамадију, који садржи бројне Христове изреке. Не можемо знати да ли је аутор *Посланице* имао овај спис у рукама, или је можда имао приступ истим изворима које је користио и писац *Еванђеља њо Томи*. Међу истраживачима преовладава становиште да је *Еванђеље њо Томи* семитског порекла, иако није мали број оних који сматрају да је оригинални језик овог списка грчки. Сматрало се да је *Еванђеље њо Томи* независно од синоптичке традиције иако је то данас доведено у питање. У сваком случају, ни за овај спис није могуће прецизно утврдити изворе, и могуће је да барем део њих потиче из предања које су користили и писци канонских Еванђеља. Тако ни када је реч о паралели коју налазимо са *Посланицом айосџола*, не можемо са сигурношћу да утврдимо путеве утицаја или заједничких извора. Опширније о *Еванђељу њо Томи* видети у: Valantasis, 2008 и Gathercole, 2012.

Очигледна је намера да се што снажније потврди стварност Христове телесне појаве. Није јасно о ком је пророку реч у последњој реченици цитата.⁵ Очигледно је да је аутор желео додатно да истакне антидокетско становиште, појачавајући новозаветни наратив. У *Делима Јовановим* (93), апокрифу написаном око 180. године, налазимо сличну тему. Јован тамо каже да је често гледао за Исусом да ли за Њим остају трагови стопала или се креће изнад земље. Аутор *Посланице* жели да нагласи стварну Христову телесност, али и стварност Његовог Васкрсења, које је истинито, а не плод фантазије или имагинације (Larham, 2003, стр. 169). Спис је усмерен против гностика, нарочито оних који су заступали докетска и антиапокалиптичка становишта (Ernst, 2009, стр. 68). Према неким тумачима, гностици против којих је спис уперен, заправо су припадали истој заједници као и аутор, и можда су чак заузимали водеће положаје (Hornschuh, 1965, стр. 96–97), на шта би могла да указује приповест о пет мудрих и пет лудих девојака, где се апостоли питају како ће се осећати мудре девојке што њихове сестре нису пуштене у ложницу, односно спасене. То би можда могао да буде и разлог због кога је писац прибегао писању псеудоепиграфа, пошто би неко ко у својој заједници има ауторитет, могао да наступи у своје име. То што је међу лудим девојкама које су уснуле и „послушност“, указивало би на могућност таквог закључка. Ипак, изгледа да су овакве анализе сувише слободне и недовољно поткрепљене чврстим доказима. Читава приповест је забележена у одељку 43. Имена мудрих девојака су Вера, Љубав, Благодат, Мир и Нада, и „то су водитељке онима који верују“. Имена уснулих су Знање и Мудрост, Послушност, Стрпљење и Милост. Видимо да имена лудих или уснулих девојака указују на практични аспект вере, односно да онима који се неће спасити недостаје управо вршење врлина чијих су ове девојке персонификација. То је иначе мотив који се на више места понавља. Истицање Знања и Мудрости вероватно представља имплицитну критику лажног гностичког знања. Сасвим је могуће да су у заједници аутора постојали они који су делили сва или нека гностичка становишта, као и да су гностичке идеје циркулисале међу вернима. Ипак, да ли је у конкретној заједници аутора преовладавало такво стање, или је он напросто имао у виду шири хришћански корпус, не можемо са сигурношћу да знамо, пошто је и борба против гностицизма на ширем, а не само на локалном плану, могла да буде довољан подстрек за писање псеудоепиграфа.

У наставку ћемо се посебно осврнути на део у коме Христос описује свој однос са Оцем, и своје небеско порекло, што је и најинтригантнији део овог списка. У опису Пасхе примећујемо могуће присуство квартодециманске традиције. Пасха је схваћена као сећање на Христово страдање и смрт.

⁵ Постоји паралела код Комодијана, *Carmen apologeticum*, V. 564 (CSEL, 15, 152): *Vestigium umbra non facit* (сенка не оставља трага).

Присутна је и нарочита есхатолошка тензија, својствена псеудоепиграфским списима. Христос тачно открива време Парусије, које ће се збити за 120 година (или 150 према етиопском преводу), вероватно од времена објаве. Јединство Оца и Сина је истакнуто и овом приликом, пошто се долазак Христов описује као „долазак Оца мога“. Налог апостолима да шире реч Еванђеља је у блиској вези са овако наглашеним есхатолошким ишчекивањем. Такође је истакнуто васкрсење читавог човека пре суда, односно тела и душе заједно. Крштење има кључни сотириолошки значај, пошто је то једини пут опраштања грехова и спасења. У спису се помиње и апостол Павле, чији је статус потврђен, а посебно су истакнути догађаји везани за његово преобраћење. Детаљно су описане страхоте које ће се догодити пре Другог Христовог доласка.

Поред саморазумљиве вредности због времена настанка и сведочанства о развоју древне хришћанске мисли, овај спис је важан и за датирање настанка канона Новог завета. Св. Иринеј Лионски је бранио данас познати канон, а за њега су знали и Тертулијан, Климент и Татијан, као и Мураторијев фрагменат. *Epistula Apostolorum* познаје сва четири канонска Еванђеља, тако да датум најранијег сведочанства који припада Иринеју, а датира око 180. године, може бити померен нешто раније, вероватно на 140. годину, што нас доводи у време пре Маркионовог покушаја да Еванђеља редукује на своју верзију Еванђеља по Луки (Hannah, 2008, стр. 598–633).

Место настанка

О месту настанка овог списка вођене су бројне расправе. Због оскудности података којима располажемо, то ће питање до даљњег вероватно остати отворено за полемике и хипотезе. У основи, могућа места настанка су Египат и Азија. У прилог обе тврдње изнесени су прилично снажни аргументи, које ћемо овде сумирати само у најкраћим цртама. Шмит је претпоставио да је место настанка Азија, а главни аргумент му је била снажна повезаност списка са Јовановим Еванђељем⁶ и спомињање Керинта (Schmidt, 1919, стр. 346–347), као и јасна антигностичка и антидокетска усмереност, а познато је да су то били проблеми са којима су се Цркве Азије сусретале, како нам сведоче посланице које је тим Црквама упутио Св. Игнатије Антиохијски (Schmidt, 1919, стр. 196–197). На концу, Шмит је сматрао да одељак који говори о Пасхи указује на квартодециманско залеђе (Schmidt, 1919, стр. 368–370), што такође иде у прилог Азије као места настанка.

Стјуарт-Сајкс сматра да Шмитов аргумент у вези са Јовановим Еванђељем није нарочито снажан, пошто место настанка овог Еванђеља није са сигурношћу утврђено, а александријско порекло није искључено. Такође, помињање Керинта не мора да значи да он није споменут као архетипски

⁶ Повезаност ЕА са Јовановим Еванђељем додатно је потврђена и детаљно анализирана у: Lindenlaub, 2020, стр. 3–21.

јеретик који је историјски познат, док докетизам није био својствен само азијским областима. Ипак, остаје чињеница да је Керинт у Александрији био познат тек од средине трећег века, што Шмит истиче (Schmidt, 1919, стр. 365) а Векен сматра најснажнијим аргументом у прилог азијског порекла списка (Veken, 1963, стр. 14). Пошто се у спису не спомиње датум празновања Пасхе, веза са квартодециманима се не може утврдити са потпуном извесношћу (Stewart-Sykes, 1997, стр. 417).

Хорншух сматра да чињеница да су преводи сачувани на коптском и етиопском сведочи о александријском пореклу списка (Hornschuh, 1965, стр. 103–104), мада Стјуарт-Сајкс с правом оспорава тај аргумент, будући да су многи списи, за које са сигурношћу знамо да су настали у Азији, попут Мелитоновог *О Пасхи*, сачувани у египатским сведочанствима (Stewart-Sykes, 1997, стр. 418). Хорншух наводи и значајне паралеле са Литургијом Св. Марка (Hornschuh, 1965, стр. 104). Међутим, могуће је навести и доста паралела са азијским изворима, који су уз то и многобројнији, као на пример паралела између *Epistula Apostolorum* и 15. фрагмента Св. Мелитона (Stewart-Sykes, 1997, стр. 419). Хорншух такође наводи бројне паралеле са римском традицијом, али Сјуарт-Сајкс истиче чињеницу да су у доба настанка овог списка, везе Рима и Александрије биле врло слабе, док су, са друге стране, везе Азије и Рима посведочене многим изворима. Аргумент према коме критика гностицизма упућује на египатски миље, такође не стоји, пошто је теза да је Египат постојбина гностицизма умногоме доведена у питање. Слободно коришћење писма, што је карактеристичније за Египат, а што Милер наводи као аргумент (Müller, 2003, стр. 251) такође се не може узети као јасан доказ египатског порекла, пошто такве праксе нису стране ни азијским писцима, посебно што је овде реч о псеудоепиграфу који настоји да се уверљиво представи аутентичним, што би тачно навођење новозаветних списка довело у питање. Употреба Јовановог Еванђеља заправо тешко може да буде коришћена за одређење места настанка, јер је оно било познато и у Египту и у Азији. Такође и учење о телесном васкрсењу, не може да се означи као ексклузивно египатско.

Стјуарт-Сајкс је изнео хипотезу према којој је могуће утврдити заједничку основу монтанистичке и немонтанистичке азијске теологије и ЕА, на основу сличности у христологији, есхатологији, односно према пророштву, гностицизму, аскетизму и пасхалној пракси (Stewart-Sykes, 1997, стр. 421). Докази у вези са пасхалном праксом се највише тичу питања поста. Он је у ЕА продужен до поноћи, што је у складу са монтанистичком тенденцијом ка продужењу поста, док је римска пракса била држање поста до деветог часа. Сагласност ове праксе са праксом монтаниста вероватно почива на заједничком квартодециманском наслеђу. Иполит је монтанисте оптуживао за „чудне постове“ које су држали и у Дан Господњи, односно недељу (*Comm. in Dan*, 4.20). Овај аргумент ипак није нарочито снажан, будући

да није доказано да су монтанисти нужно били квартодецимани, мада је вероватно да неки јесу. Нешто јачи су докази засновани на чињеници да у основи *ЕА* лежи пророчки етос, што би могло да објасни „смелост“ са којом аутор своја виђења представља као историјске чињенице. У ствари, садржај списа за њега представља духовну истину, за коју је вероватно веровао да му је објављена. Форма „Ја“ исказа је иначе својствена монтанистичким пророштвима (Stewart-Sykes, 1997, стр. 428). Овом аргументу би се могло приговорити да пророчки етос није био својствен искључиво монтанизму и да је постојао и у православним, а не само у хетеродоксним заједницама. Ту је и аргумент заснован на есхатологији, коју налазимо у *ЕА*, а која је својствена азијском хришћанству и монтанизму. Проблем са овим аргументом, као и са осталим до сада изнетим, је што различите специфичности које налазимо у *ЕА*, а које су својствене и монтанизму, јесу истовремено својствене и заједницама које нису монтанистичке. Уосталом, монтанизам и није класична јерес.⁷ Заблуде монтаниста се нису тицале питања која су у то доба представљала разделницу између правоверних и јеретика. То опет не значи да монтанизам уопште није јерес — јесте, али еклисиолошка. Међутим, ту нарочиту компоненту не можемо да пронађемо у *ЕА*. Ипак, иако Стјуарт-Сајксов напор да докаже везу између *ЕА* и монтанизма и није довољан да бисмо ову хипотезу могли сматрати доказаном, он умногоме јесте демонстрирао блиске везе *ЕА* са азијским хришћанством.

Након овог кратког приказа аргумената који се износе у погледу места настанка *ЕА*, можемо да закључимо да су докази који упућују на Азију снажнији и вероватнији.

Исповедање вере

Садржај трећег поглавља најбоље можемо да опишемо као исповедање вере. По стилу и начину изражавања, овај одељак заиста асоцира на касније симболе, док по садржају подсећа на *Посланицу Тралијанцима* (9, 1–2) Св. Игнатија Богоносца. Сасвим је могуће да овај одељак представља верзију древног правила вере и на тај начин антиципира касније симболе (Fennell, 2018, стр. 16–19). Иако је неразвијен, што је очекивано с обзиром на време настанка, његов садржај је сасвим православан и у сагласности са вером Цркве. Доносимо га у преводу:

Ово знамо: Господ наш и Спаситељ Исус Христос је Бог и Син Божији који је послат од Бога, владар читавог света, творац и створитељ свега што је сваким именом названо, који је над свима као Господ господара и Цар царева, Владар владара, Који је над херувимима и серафимима и Који седи са десне стране престола Очевог, Који речју својом заповеда небесима и саздава земљу и што је у њој, и морима поставља границе које неће прећи, Који чини да увале и извори врију и да воде теку по земљи дан и ноћ. Који је утврдио

⁷ Најтачнији опис је „пророчки покрет“, како га дефинише Френд (Friend, 1994, стр. 271).

Сунце, Месец и звезде на небу, који је раздвојио светло од таме, који заповеда аду, и у трен ока сабира кише за зиму, и маглу, и мраз и град, и дане у времена њихова. Који растреса и чини чврстим а [=утемељује], Који је створио човека по икони својој и подобију, Који је приповедао у причама кроз патријархе и пророке, а стварно Сам собом, Кога су апостоли објавили и ученици дотакли. И у Господа Бога [= Оца] и Сина Божијег верујемо: Логос који је постао тело, кроз свету Дјеву Марију, беше скривен при рађењу Духом Светим, и беше рођен не од пожуде телесне већ по вољи Бога, и беше повијен у пелене и јави се у Витлејему. И (верујемо) да је одгајан и растао, како видесмо.

Овде, дакле, имамо јасно исповедање Христа као Сина Божијег. Он је „Бог и Син Божији“, у сагласности са Јовановим Еванђељем, Он је и творац и владар свега. Човека је створио по својој икони и подобију. Он је Тај који се објављивао преко патријараха и пророка док се на крају није сам јавио, како би људима показао коначну истину. Овде срећемо и добру илустрацију антидокетског схватања — Христос је заиста рођен од Марије Дјеве, повијен у пелене, растао. Истицање пелена, раста и одгајања служи да покаже да је Он истинити човек, али и да је оваплоћени Логос од самог почетка, односно да је реч о јединственом бићу, а не о каснијем уселењу Логоса у човека Исуса.

Ангеломорфна христологија?

Epistula Apostolorum (13–14) нам доноси и важно сведочанство о значају учења о анђелима у древној Цркви и њиховој улози у покушају конституисања тријадологије и христологије. Због њихове важности, доносимо превод ових одељака:

(13) А оно што је открио јесте ово што је рекао: Ово се збило када сам силазио доле од Оца свега. Прошао сам небеса. Обукао сам се у премудрост Оца и у силу Његове моћи. Био сам на небу, и прошао сам крај анђела и арханђела у њиховом обличју, као да сам једна од њих међу началствима и силама. Прошао сам кроз њих, имајући мудрост Онога који ме је послао. Али архистратиг Михаило и Гаврило и Уруел и Рафаило, пратили су ме до петог свода, помишљајући у својим срцима да сам један од њих. Али Отац ми даде силу ове природе. А у тај дан сам украсио архангеле предивним гласом да се могу попети на олтар Очево да служе и савршују службу док му се ја не вратим. То сам учинио мудрошћу подобија. Јер сам ја постао све у свему како бих могао да испуним план Оца славе који ме је послао, како бих могао да му се вратим. (14) Јер знате да је Гаврило донео поруку Марији. Одговорисмо: 'Да, о Господе', Тада нам одговори и рече. Не сећате ли се да сам вам недавно рекао: Постао сам анђеоло међу анђелима, постао сам све у свему? Ми му рекосмо, 'Да о Господе'. Онда нам одговарајући рече. У тај дан, када сам узео обличје анђела Гаврила, јавио сам се Марији и говорио сам с Њом. Њено срце ме је примило и она је веровала. Уобличио сам се и ушао у њену утробу. Постао сам тело, јер сам био самоме себи слуга, када сам се Марији јавио у обличју анђела. Тако ћу и пошто одем Оцу.

У овом одељку налазимо идеју проласка Христовог кроз небеса, по свему судећи седам, на свом путу до земље. Лејк примећује да у другом веку, питање састава небеских сфера или чак самог божанства није било у центру интересовања, већ је то било питање да ли је свет створен слободном вољом Творца, или је пак производ незнања нижих ентитета (Lake, 1921, стр. 19). Видимо да недостаје помињање Духа Светога. Као да је аутор желео да избегне било какву могућност да Христова моћ буде умањена неким другим божанским дејством или ентитетом. Све што чини Син, чини по праву које му припада од Оца (Enslin, 1929, стр. 435). Ипак, у трећем одељку који смо раније анализирали, Дух Свети се помиње, и то баш у вези са оваплоћењем. То нам указује на то да је овде реч о теолошки хибридном тексту. Вероватно да трећи одељак, за који смо рекли да представља својеврсно исповедање вере, представља део писаног или усменог предања држаног у Црквеној заједници којој је аутор припадао, и који он само преноси, док у наставку даје сопствену, другачију интерпретацију.

Иако се чини да анђели имају одређену улогу у чину оваплоћења, и да чак може бити речи о ангеломорфној христологији, уколико бисмо разумели да је Христос у ствари један од анђела, овде се не ради о поистовећењу Христа са анђелима, већ о некој врсти *йрейварања* да је Он један од њих. Све је описано као некаква алузија. Читава приповест је много јасније изражена у једном другом апокрифу, у *Вазнесењу Исаијином* (6–11).⁸ Лејк је вероватно у праву када наглашава да је литерарна веза између ова два списа неупитна (Lake, 1921, стр. 18). Тамо у *Вазнесењу Исаијином* читамо упутство које Отац даје Сину:

Треба да будеш сличан свима онима који су на пет небеса, и треба да се постараш да твој изглед буде као изглед анђела сводова и исто тако као изглед анђела који су у Шеолу. И ниједан од анђела света не треба да зна да си ти са мном Господ седам небеса са анђелима њиховим.

„Узимање обличја“ арханђела Гаврила о коме се говори у *ЕА* не треба разумети као поистовећење Христа са њим. Оваплоћење Христово је стварно, док је јављање у обличју анђела привидно. Дакле, овде није реч о поистовећењу Сина са анђелом, али јесте о поистовећењу са *πεύμα ἄγιον* и *δύναμις ὑψίστου* синоптика (Лк 1, 35). То није неуобичајено код раних писаца, и овакве идеје су постојале и у православним и у гностичким круговима (Hannah, 1999, стр. 196–197).⁹ Иако нам ова приповест није позната

⁸ Реч је такође о сложеном псеудоепиграфу, који садржи више слојева писаних у различита времена, док садашњи облик, сачуван углавном у етиопском преводу, датира између другог и четвртог века. За нас је овде релевантан део који описује Исаијино путовање кроз седам небеса. Критичко издање текста: Battiolò, 1995.

⁹ Такву егзегезу налазимо, на пример, код Јустина (*Apol.* I, стр. 33), Тертулијана (*Paraxeas*, стр. 26), Кипријана (*Idols*, XI), али и у Сибилским пророштвима (*Sib Or.* VIII, стр. 456–462 и *Pistis Sophia*, стр. 7–8).

из Еванђеља, она по свему судећи није била непозната у хришћанским круговима. Сличан извештај нам доноси Св. Иринеј Лионски:

Земљи је придружено седам небеса, где пребивају Силе и Анђели и Арханђели, чинећи дом Свемогућем Богу који је све створио (*Dem.* 9).

Врата вечна (Пс 24, 7) су небеса, али пошто је Логос сишао невидљив за творевину, није им [=Анђелима] био познат приликом свог силаска. Када се Логос оваплотио, постао је видљив приликом свог узношења. Када су га началства видела, анђели са доње стране су довикивали онима који су изнад свода; Отворите врата... (*Dem.* 84)

Није искључено да наглашавање анђеоског незнања и неупућености у тајну оваплоћења, има за циљ и да постави јасну разлику између Сина Божијег који припада области божанског и Анђела, који припадају области створеног.

Други правац тумачења је схватање анђела као персонификације божанских сила. Тако су у неканонској литератури анђели често довођени у везу са Духом Светим, и чак поистовећивани са Његовим даровима. Сваком од седам небеса је одговарао неки од харизматских дарова Духа (Hill, 1999, стр. 24). Улога анђела у *ЕА* је, дакле, двострука. С једне стране, њихов опис наглашава божанство Сина насупрот створености анђела, док са друге стране они на неки начин треба да надоместе мањкавост пнеуматологије.

Размишљајући у истом смеру, Осборн примећује да је у раном хришћанству ангелологија служила да опише категорије Логоса и Духа. Ово је утемељено на чињеници да су старозаветне теофаније у којима су анђели учествовали, углавном схватане као деловање Логоса. Тако у *Јермином Пасѣиру* (8.1) налазимо поистовећење Логоса са Анђелом славе као и са Арханђелом Михаилом (8.3.3). На тој основи, код Јустина налазимо идеју да су Дух, Сила Божија, Логос и Првородни у ствари једна личност, и то она која се јавила Марији (*Прва Айолоѣија*, поглавље 14 (25) 8). Јустин је на тај начин желео да утврди јединство Божје (Osborn, 1973, стр. 32–34).

Пред теологију древне Цркве постављало се више задатака. Требало је утврдити божански статус Сина и Његово разликовање од творевине, укључујући сферу духовног. Такође је требало истовремено утврдити посебност божанских ентитета, најпре Оца и Сина, али тако да то не наруши јединство Божје. Пут између гностичких спекулација, монархијанских тенденција и протоаријанства је био веома узак. Чак и код неспорно православних писаца, попут Св. Иринеја или Иполита, лако се налазе изрази и конструкције које нагињу час на једну час на другу страну.¹⁰

¹⁰ Код Иринеја, Тертулијана и Иполита је на тој основи развијена нарочита икономијска Тријадологија, о чему више видети у: Ђаковац, 2020.

Наивно монархијанство или дефицитарна пневматологија?

Пажње је вредан одељак у коме Христос говори о Другом доласку. Поред пророштва о тачном времену када ће поново доћи, Христос наглашава да ће се тада „Збити долазак Оца“. На то му апостоли одговарају:

Зар нам ниси рекао, доћи ћу, а сада кажеш, Онај што ме посла, Он ће доћи?

Онда нам Он рече: Ја сам сав у Оцу моме и Отац мој је у мени.

Овај одељак показује снажне предиспозиције монархијанског поисто-већења Оца и Сина (Lake, 1921, стр. 19). Ипак, треба имати у виду да је реч о тексту насталом у време када је тријадологија још увек била сасвим неразвијена. Овде немамо посла са стварним монархијанством, већ са недовољно успешним настојањем да се објасни једност Божија и разлика између божанских личности, због чега аутор прибегава мистичком и недовољно јасном језику. Ипак, приписивање савелијанских елемената *Посланице* не би било исправно, пошто се овде не срећемо чак ни са покушајем решавања питања односа божанских личности или ентитета.

Постоји могућност и да интенција аутора уопште није била везана за питање Божјег јединства и мноштвености. Наиме, Вазнесење Христово је пред древну Цркву поставило питање Његовог присуства у историји. Еванђеља на тај изазов одговарају послањем Утешитеља, Духа Светога, који оприсутњује Христа у историји. Међутим, видели смо да писац *Посланице* превиђа деловање Духа Светога, истичући да Син сам савршава читаву икономију спасења. Изузетак је помињање Духа Светога у вези са оваплоћењем у трећем одељку, али смо већ утврдили да је ту реч о прихватању традиционалног исповедања које аутор прихвата, али не користи за сопствену интерпретацију. Овде је решење питања Христовог присуства понуђено на другачијој основи. Уместо на присуству Параклита као Другог Утешитеља, инсистира се на савршеном јединству Оца и Сина, које је на самој граници потпуног поистовећења при чему је тешко утврдити разлику међу њима (Vucur, 2009, стр. 179–180). Тиме што су Отац и Син једно, долазак Сина је у ствари долазак Оца. Одсуство Сина након Вазнесења надомешћује Отац, који овде преузима традиционалну улогу Духа Светога. Због тога сматрам да дефицитарна пневматологија боље дефинише становиште писца *Посланице* него што је то случај са наивним монархијанством, иако су ова два феномена прилично блиска. Разлика је у томе што се нигде не тврди да су Отац, Син и Дух Свети заиста један ентитет, штавише, подразумева се разлика међу њима, али се њихова специфична дејства која су везана за њихове личне разлике овде мешају, што доводи до конфузије и ствара утисак савелијанског начина мишљења.

Заступништво праведних

Као што је већ поменуто, у овом спису је приметна снажна есхатолошка тензија. Господ обзнањује време Парусије и време суда. Занимљиво је да нема назнака хилијазма.¹¹ Чим се збуде Парусија, збиће се и Суд (16), и то без икаквог одлагања (Lehtinen, 2015, стр. 345–346). Овде је важно уочити два елемента који су међусобно повезани. По први пут се управо у овом спису јасно исказује веза између васкрсења Христовог и телесног васкрсења верних приликом Другог доласка. Други долазак је блиско повезан са судом, на коме ће праведни бити оправдани а грешници осуђени. Ево кључног момента одељка 40, где Христос говори о праведном кажњавању грешника, након чега следи дијалог са апостолима:

А ми му рекосмо: Господе, заиста смо забринути за њих!

И Он нам рече: Добро чините, јер се праведни брину за грешнике и моле се за њих, заступајући их код Оца мога.

И ми му опет рекосмо: Господе, нико их дакле не заступа пред Тобом самим?

И он нам рече: Да, и ја ћу чути молитве праведних за њих.

И овде видимо извесно „мешање“ Оца и Сина. Међутим, овде заиста није реч о правом монархијанству. Управо супротно, када ученици питају Христа да ли и пред Њим, а не само пред Оцем има заступања, Он одговара потврдно.

Сама идеја молитвеног заступања које праведни врше за грешнике, према Рамелијевој, представља једно од древних сведочанстава учења о општем спасењу или апокатастази (Ramelli, 2013, стр. 72; Ramelli, 2019, стр. 33; исто становиште дели и: Gould, 2016, стр. 26). Ипак, изгледа да то не можемо тако јасно да утврдимо, пошто у наставку Христос подстиче апостоле на проповед и крштавање оних који поверују, закључујући:

Велику ћете награду добити од Оца мога који је на небесима, а они ће добити опроштај грехова и живот вечни, и учествоваће у Царству небеском (42, 7)

Ово указује да опраштање грехова није нешто што се задобија само посредовањем праведника. У ствари, праведници су они који доносе благу вест и крштавају, што је услов опраштања грехова, даровања живота и уласка у Царство. Изгледа да је овде присутно извесно колебање између два сотириолошка приступа: једног који спасење види само унутар обредног јединства верних и другог које је отворено и за могућност заступништва за грешнике, било да је реч о грешницима изван заједнице, онима који су од ње отпали због погрешних учења, или онима који су у том статусу због моралних престапа повезаним са неизвршавањем заповести Божијих.

¹¹ Због тога Данијелу, иако сматра да је спис настао у Малој Азији, претпоставља да је то било у оквиру друге групе у односу на Папијину, пошто је њих карактерисао снажан хилијазам, вероватно под утицајем палестинских зилота (Daniélou, 1964, стр. 28).

На основу приложене анализе *ЕА*, можемо видети колико је сложен био пут формирања црквене теолошке мисли. Процес кроз који је истина дата открочењем формулисана, био је испуњен искушењима различитих крајности. На плану тријадологије, та се искушења нису огледала само у крајностима савелијанства, прото-аријанства или тробоштва, већ и у за-постављању елемената открочења, у овом случају пневматологије. Ипак, о древним хришћанским споменицима не треба преоштро судити и до-носити исхитрене закључке. Ови текстови нису настајали као плод систе-матског истраживања већ као одговор на конкретне и непосредне изазове. Тако је намера писца *Посланице Ајосџола* била борба против гностицизма и докетизма и потврђивање стварности Христовог оваплоћења, страдања и Васкрсења, док су остали теолошки релевантни моменти стављени у службу ових циљева.

Литература

Извори

- Battiollo, P. (1995). *Ascensio Isaiae: Textus* (Corpus Chnstianorvm, Series Apocryphorum 7). Turnhout: Brepols.
- Duensing, H. (1925). *Epistula apostolorum nach dem äthiopischen und koptischen Texte*. Bonn: A. Marcus und E. Weber's Verlag.
- Guerrier, L. (1912). *Le Testament en Galilée de Notre-Seigneur Jésus-Christ* (Patrologia Orientalis 9.3). Paris: Firmin–Didot.
- Schmidt, C., Wajnberg, I. (1919). *Gespräche Jesu mit seinen Jüngern nach der Auf-erstehung: Ein katholisch-apostoliches Sendschreiben des 2. Jahrhunderts*. Leipzig, стр. 361–402.
- Schneemelcher, W. (yp.) (1990). *New Testament Apocrypha, Vol. 1: Gospels and Related Writings* (Revised Edition). Louisville — London: Westminster John Knox Press.

Секундарна лийерайура

- Balz, H. R. (1969). Anonymität und Pseudepigraphie im Urchristentum. Überlegungen zum literarischen und theologischen Problem der urchristlichen und gemeinantiken Pseudepigraphie. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 66.4, 403–436.
- Brent, A. (1995). *Hippolytus and the Roman Church in the Third Century: Communities in Tension Before the Emergence of a Monarch-Bishop*. Leiden: Brill.
- Bucur, B. (2009). *Angelomorphic Pneumatology: Clement of Alexandria and Other Early Christian Witnesses*. Leiden: Brill.

- Daniélou, J. (1964). *The Theology of Jewish Christianity: A History of Early Christian Doctrine Before The Council of Nicaea* (Vol. I). London: Darton, Longman & Todd.
- Ehrhardt, A. A. T. (1964). Judaeo-Christians in Egypt, the Epistula Apostolorum and the Gospel to the Hebrews. *Studia Evangelica*, 3, 360–382.
- Enslin, M. S. (1929). An Additional Step toward the Understanding of Jesus. *The Journal of Religion*, 9:3, 419–435.
- Ernst, A. M. (2009). *Martha from the Margins: The Authority of Martha in Early Christian Tradition*. Leiden: Brill.
- Fennell, R. C. (2018). *The Rule of Faith and Biblical Interpretation: Reform, Resistance, and Renewal*. Eugene, Oregon: Wipf and Stock Publishers.
- Frend, W. H. C. (1999). Monatnismus. У *Theologische Realenzyklopädie* (Band 23) (стр. 271–279). Berlin — New York: Walter de [Gruyter].
- Frey, J. et all. (yp.) (2009). *Pseudepigraphie und Verfasserfiktion in frühchristlichen Briefen*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Gathercole, S. (2012). *The Composition of the Gospel of Thomas: Original Language and Influences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gould, J. B. (2016). *Understanding Prayer for the Dead: Its Foundation in History and Logic*. Eugene, Oregon: Wipf and Stock Publishers.
- Hannah, D. D. (1999). *Michael and Christ: Michael Traditions and Angel Christology in Early Christianity*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Hannah, D. D. (2008). The Four-Gospel 'Canon' in the Epistula Apostolorum. *The Journal of Theological Studies*, 59:2, 598–633.
- Hill, E. C. (1999). The Epistula Apostolorum: An Asian Tract from the Time of Polycarp. *Journal of Early Christian Studies*, 7:1, 1–53.
- Hills, J. V. (2008). *Tradition and Composition in the Epistula Apostolorum*. Cambridge: Harvard Divinity School.
- Hornschuh, M. (1965). *Studien zur Epistula Apostolorum*. Patristische Texte und Studien, 5. Berlin: Walter de Gruyter.
- Lake, K. (1921). The Epistola Apostolorum. *Harvard Theological Review*, 14, 15–29.
- Lapham, F. (2003). *An Introduction to the New Testament Apocrypha*. London: New York: T & T Clark.
- Lehtipuu, O. (2015). Eschatology and the Fate of the Dead in Early Christian Apocrypha. У A. F. Gregory, C. M. Tuckett (yp.), *The Oxford Handbook of Early Christian Apocrypha* (стр. 343–361). Oxford: Oxford University Press.
- Lindenlaub, J. D. (2020). The Gospel of John as Model for Literate Authors and their Texts in Epistula Apostolorum and Apocryphon of James (NHC I,2). *Journal for the Study of the New Testament*, 43:1, 3–27.

- Meade, D. G. (1986). *Pseudonymity and Canon. An Investigation into the Relationship of Authorship and Authority in Jewish and Earliest Christian Tradition*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Müller, C., Detlef G. (2003). Epistula Apostolorum. У E. Hennecke, W. Schneemelcher (yp.), *New Testament Apocrypha* (Vol. 2). Louisville-London: Westminster John Knox Press.
- Mylykoski, M. (2008). Cerinthus. У A. Marjanen, P. Luomanen (yp.), *A Companion to Second-Century Christian 'Heretics'* (стр. 213–246). Leiden: Brill.
- Osborn, E. F. (1973). *Justin Martyr*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Ramelli, I. L. E. (2019). *A Larger Hope?* (Volume 1: Universal Salvation from Christian Beginnings to Julian of Norwich). Eugene, Oregon: Wipf and Stock Publishers.
- Ramelli, I. (2013). *The Christian Doctrine of Apokatastasis: A Critical Assessment from the New Testament to Eriugena*. Leiden: Brill.
- Stewart-Sykes, A. (1997). The Asian Context of the New Prophecy and of Epistula Apostolorum. *Vigiliae Christianae*, 51.4, 416–438.
- Valantasis, R. (2008). *The Gospel of Thomas*. London — New York: Routledge.
- Veken, B.J. van der (1963). De Sensu Paschatis in Saeculo Secundo et Epistula Apostolorum. *Sacris Erudiri*, 14, 5–33.
- Ђаковац, А. (2020). Икономијска Тријадологија: Иринеј Лионски, Тертулијан и Иполит. *Бојословље*, 79/2, 19–39.

Aleksandar Đakovac

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology, Belgrade

Pseudoepigraph *Epistula Apostolorum* and its place in the development of early church theology

The *Epistle Apostolorum* is a pseudo-epigraph created in the middle of the second century, which provides opportunities for insight into the developmental path of Christian theology. In this paper, we will try to show how the Christians of the first centuries tried to express their faith and the content of the tradition. The goal was to preserve both divine unity and divine multiplicity, while at the same time opposing Gnostic speculations and doctrinal attitudes. This process was not easy, nor was it devoid of many temptations and deviations, which this document confirms. It is precisely the theological shortcomings and ambiguities that we observe in this writing that can help us better understand the achievements of later generations of Church Fathers and theologians.

Key words: *Epistula Apostolorum*, Docetism, Triadology, Christology, Pneumatology, Incarnation.

Датум пријема чланка: 11. 12. 2020.

Датум прихватања чланка за објављивање: 25. 05. 2021.